

Keresztes László

ÚJ MAGÁNHANGZÓ-FONÉMÁK A MAGYARBAN?

A magyar köznyelv *a*- és *e*-hangjainak aszimetriája kö- zismert a nyelvtani szakirodalomból és a leíró nyelv- tanokból (vö. pl. Laziczius Gyula 1932, Lotz János 1939, Papp István 1966, Szende Tamás 1982, Keresztes László 1992). A magyar és a finn irodalmi nyelv magánhangzó- rendszerének különbségeit a következő táblázat szemlélteti:

MAGYAR				FINN		
u-ú	i-í	ü-ű		u-uu	i-ii	y-yy
o-ó	é	ö-ő		o-oo	e-ee	ö-öö
á- a	e			a-aa	ä-ää	

A finn köznyelv rövid és hosszú magánhangzói csak mennyiségileg különböznek egymástól, minőségi szempont- ból teljesen megfelelnek egymásnak. A magyar köznyelv alsó nyelvéllású rövid és hosszú magánhangzói között viszont a kvantitás mellé minőségi különbség is járul: a rövid *a* labiális [+round], hosszú párja pedig illabiális [-round]; a rövid *e* alsó nyelvéllású [+low], hosszú párja pedig középső nyelvéllású [-high].

A magyar köznyelvi rövid *a* hang hosszú párja a labiális \bar{a} [+round] lenne, a hosszú *á* rövid párja pedig az illabiális \acute{a} [-round]. Ilyen magánhangzó pár az északi magyar (palóc)

nyelvjárásokban van a köznyelvi *a* - *á* helyén úgy, hogy a köznyelvi labiális rövid *a*-nak illabiális *á*, a hosszú illabiális *á*-nak pedig labiális hosszú *ā* felel meg, pl. köznyelvi *málna*, palóc nyj. *māl̄na*. A nyelvjárási képlet tehát fordítottja a köznyelvinek: a fonemikus kvantitásoppozícióhoz itt is aszimmetrikus módon minőségi disztinktív jegy járul.

A négyféle *a*-hang így foglalható sémába:

á - *á* *a* - *ā*

a megoszlásuk viszont a következőképpen:

köznyelvi *a* - *á* *á* - *ā* nyelvjárási

Ez a disztribúció nyelvtörténeti okokból alakult így: a labiális rövid *a* egy korábbi illabiális *á* labializációjával keletkezett már a magyar nyelv nyelvemlékes korszakában, a központi nyelvjárásokból kiindulva a labializáció azonban nem érte el a peremnyelvjárásokat, így a palócot. (Megjegyzendő, hogy az illabiális rövid *á* más feltételektől függően — a hosszú *á* előtt — megmaradt más peremnyelvjárásban is. Vö. Papp István 1968, 118-120.)

A köznyelvi és a nyelvjárási hangok négyeséből az következik, hogy nincsen fonetikailag akadálya annak, hogy egyik vagy másik nyelvváltozatban ki ne alakuljanak az asszimmetrikus párok tökéletes fonetikai párjai. A rendszerben található "üres" helyek kitöltésére a nyelv különböző módokat vesz igénybe, magánhangzók esetében pl. ilyen a nyúlás, amely bekövetkezhet valamely mássalhangzó hatására vagy emfatikusan is; ritkábban idegen hatás is közrejátszhat egy-egy allofón fonematizálódásában.

Az *e*-féle hangok esetében más a helyzet. A köznyelvi hosszú *é* rövid párja a középzárt *ē* [-high], amely a magyar nyelvjárások jelentős részében meg is található az irodalmi alsó nyelvállású rövid *e* [+low] helyén bizonyos szótövekben, toldalékokban és ezek előhangzóiban, pl. *tégedet*, nyj. *tégēdet*, *embereknek*, nyj. *embērēknek*. Megjegyzendő, hogy bi-

zonyos időszakban — nem mindig elég következetesen és erélyesen — egy-egy nyelvtan vagy nyelvkönyv megkísérelte a kétféle *e*-hang jelölését (pl. Szinnyi József 1912), ill. a figyelem felkeltését a különbségre a kiejtési utasításban (pl. Márk Tamás 1978). E kísérletek, amelyekhez Kodály Zoltán is lelkesen csatlakozott, sajnos kudarcot vallottak, mert elenyészően csekély azon szótöveknek a száma, amelyekben a kétféle rövid *e* különbsége disztinktív lenne (pl. *mën-tem* menin — *ment-ëm* pelastan), másrészt Budapest főváros lakosságának jelentős része nem tudja ejteni a kétféle magánhangzót, s a médiák bemondóitól sem sikerült megkövetelni ezen a téren a szép kiejtést. A középzárt *ë* irodalmi nyelvi feltámasztásának a hívei arra hivatkoztak, hogy a todalékos alakok sok félreértésre adhatnak lehetőséget, pl. *valaki kifestette a lakását (sajátmaga, ill. mással)*, a kétféle *e* viszont egyértelművé tenné a dolgot: *kifëstëtte (sajátmaga)*, ill. *kifës-tette (mással)* stb. Az ilyen és egyéb más esetekben a szövegösszefüggés azért eligazít, így a középzárságú *ë* megtanulása — akármennyire színesítette volna is a monoton köznyelvet — sikertelen kísérlet maradt. A színesítésből mindössze annyi lett, hogy a középzárt *ë* helyett *ö*-t ejtő nyelvjárásokból néhány *ö-ző* forma tőváltozatként bekerült az igényes köznyelvbe is, pl. *csönd - csend, vödör - veder, föl - fel* stb.

Ez a jelenség különösen a labiális harmónia néven ismert illeszkedésben lép fel. Vannak ugyanis olyan todalékok, amelyeknek a veláris és (illabiális) palatális variánsai mellett van egy harmadik, labiális palatális változata is. E todalékcsoportban *o - e - ö* oppozícióról van szó. Az *ö*-s változatot akkor használják, amikor a tő utolsó szótagjában labiális magánhangzó (*ö, ő, ü, ú*) áll. Az ajakműködés szerinti illeszkedés tökéletesen érvényesül az ige-*tövekben (ölok, küldöm, főzöl, fűtsön, szövöd* stb.), a névszótövekben azonban csak néhány todalékban, pl. (superessivus) *körön, földön* vagy (allativus) *körhöz, földhöz*. A névszóragozásban viszont vannak olyan szuffixumok is, amelyek előtt négyes magánhangzó-megfelelés figyelhető meg: *a - o - e - ö*. Ilyen pl. a többes

szám jele (*k*), az egyes szám 1., 2. és többes szám 2. személyű birtokos személyrag (*m, d, tok/tektök*) és néhány képző. E csoportban a névszók kétfelé oszlanak a toldalékhasználat tekintetében: az egyikben tökéletesen érvényesül a fenti illeszkedés (*kör - körök, köröm, köröd, körötök, körös*), a másokban nem, ebben ui. a várt *ö* helyett *e* áll (*föld - földek, földem, földed, földetek, földes*). Az *ö*, ill. *e* használata mindkét alcsoportban a többes jel előtti magánhangzó függvénye (vö. Keresztes 1992, 19).

A jelenség részben a köznyelvi *e* fonéma kétarcúságával magyarázható, nevezetesen azzal, hogy az *e* (eredetileg is [+low]) egyfelől a palato-veláris harmónia szempontjából az *a*-val (ugyancsak [+low]) rendeződik párba (pl. *fehének - pirosak*), másfelől a labiális harmóniában az *e* (nyj. *ë*, eredetileg tehát [-high]) az *o*-val és az *ö*-vel alkot sort (pl. *késék > kések - ősök - városok*). A középzártságú *ë* nyíltabbá válásával tehát a két típus összekeveredett, s az eredetileg öt fokozatú (2 + 3) rendszer négy fokozatúvá vált.

Ez a rendszerbeli változás a következőképpen szemléltethető:

<i>o</i>	<i>ë</i>	<i>ö</i>	->	<i>o</i>	<i>ö</i>
<i>a</i>		<i>e</i>		<i>a</i>	<i>e</i>
<i>károk</i>	<i>késék</i>	<i>ősök</i>	->	<i>károk</i>	<i>ősök</i>
<i>váarak</i>		<i>földek</i>		<i>váarak</i>	<i>kések = földek</i>

A rendszert tehát a középzárt *ë* labializációja (*ö*), majd nyíltabbá válása (*e*) teljesen átalakította. Az irodalmi *e*-hang így fonetikailag egyöntetűen nyílt [+low], fonemikailag viszont középzárt [-high] disztinktív jegyet is tartalmaz.

Természetesen itt sincs fonetikai akadálya annak, hogy a nyílt rövid *e* párjaként hosszú nyílt *ë* hang is keletkezzen. Ilyen hang — főként nyelvjárásokban — részben szótövekben vagy emfatikumként létezik is, pl. nyj. *kēz*, ill. *ēre* < *erre* stb.

Az *e*-féle hangok a következő sémába foglalhatók:

ë - é e - ē

megoszlásuk viszont a következőképpen:

irodalmi	é	ë - é	é	nyelvjárási
	e	e	e - ē	

Meg kell most vizsgálnunk, hogy vajon az *a*-féle és az *e*-féle magánhangzók nyelvjárási megfelelései mennyire élnek az igényes köznyelvben, ill. hogy — a normatív kiejtés és írás szabályai ellenére — megvannak-e a feltételek az *a/á* és az *e/é* variánsainak fonematizálódására, s így új fonémák kialakulására.

Többek között Lotz János hívta fel a figyelmet arra, hogy egy-egy szóban előfordulhatnak fonemikus értékű hangok. Így idegen eredetű szavakban, pl. *Svájc* vagy *Weis* nevek *a*-hangja nem azonos a magyar szavak hosszú *á*-jával, hanem a kiejtésben inkább illabiális rövid *á*-nak hangzik [svájç], ill. [vájç], s így ez az *a*-hang ellentétpárja a *vájsz* szó hosszú *á*-jának. Talán kevésbé mondható köznyelvinek az ugyanitt idézett szóhasadásos példa: *passz* [passz] átadás labdajátékban - [pássz] kihagyás kártyajátékban (vö. Szende Tamás 1982, 253). — Ez utóbbi példa szerintem talán inkább sorolható a kissé affektáló ejtismódhoz, ahogy egyesek "professzorosan" az *akadémia* szót is ejtik [ákadémia]. — Ugyanígy rendeződik párba a házszámok kiegészítője (*E*), iskolai osztályok és autóbuszjáratok jelölője: *e* [ē], valamint az *e* [e] ez (mutatónévmás) vagy az *-e* kérdőszócska is (uo.).

A magyar ábécé betűrendjének felsorolásában ugyan az iskolai gyakorlatban törekednek a rövid és hosszú magánhangzók nevének megkülönböztetésére, pl. *a, á, ... e, é, ... i, í, ... o, ó, ... ö, ő, ... u, ú, ... ü, ű*, a rövid magánhangzók neve azonban főleg a ragozásban általában megnyúlik. A Nyelvművelő kézikönyv I. kötete (vö. 331) legtöbbször mindkét ejtismódot megengedi, pl. *i*-vel [ivel v. ível], *o*-nak [onak v. ónak], *ö*-re [öre v. őre], *u*-hoz [uhoz v. úhoz], *ü*-től [ütől v. útől]. Az *a* és *e* ragos alakjainak kiejtésére viszont már csak

egy lehetőséget kínál: az *a*-t példa csak röviden [at], az *e*-je példa pedig csak hosszan [ēje] (uo.)!

E következetlenség szerintem a kiejtés ingadozásának és a magyar magánhangzó-rendszerben végbemenő változásnak tudható be. A tővégi rövid hangoknak a toldalékok előtti szabályos megnyúlása közismert, pl. *óra* : *órát*, *kefe* : *kefét* stb. Ez a tótípus annyira produktív, hogy a hangzó megnyúlása a legújabb idegen szavakban is bekövetkezik, pl. *szauna* : *szaunában*, *Bologna* : *Bolognában*, *Tampere* : *Tamperében*. A rövid *o* és *ö* egyébként is csak idegen szavakban fordul elő, s a ragozás során a fenti szavak analógiájára a rövid magánhangzó a kiejtésben és az írásban egyaránt szintén megnyúlik, pl. *Cicero* : *Cicerót* stb. (vö. Keresztes 1992, 67-68). A legtöbb hosszú magánhangzó ebben a helyzetben jól beleilleszkedik a magyar nyelv hangszerkezetébe. A nyílt *e*-t tartalmazó idegen helynevekben még az idegenszerű tővégi hosszú magánhangzót helyettesíteni szokták, pl. *Jyväskylä* : *Jyväskyläben* [jüveszkülében, s nem jüveszkülében]! Van azonban olyan esetek, amikor némi félreértés adódhat az efféle hanghelyettesítésből. Pontosán a nyelvészeti szakszövegben fordulnak elő olyan szituációk, amikor szükség lehet pl. hosszú nyílt \bar{e} hangra, pl. ebben a mondatban: *A magyar kefe szó mindkét e-je nyíltan ejtendő*. Itt az *e* mint fonetikai szakszó ejthető így: [eje], de úgy is, ahogy a fenti kézikönyv javasolja, tehát [ēje].

Van tehát egy olyan hosszú \bar{e} -fonéma kialakulóban, amely korlátozott használatú: előfordul a nyelvészeti szakszövegben, valamint nyelvjárási ejtésként az *erre*-szóban [ēre]. A Nyelvművelő kézikönyv az utóbbiról így vélekedik: "Helyesebb ... úgy ejteni, ahogy írjuk: rövid *e*-vel, hosszú *r*-rel" (vö. 551).

A tévémondók az *EK* (=Európai Közösség EY) és az *EB* (=Európa-bajnokság EM-kilpailut) betűszókat szinte kizárólagosan így ejtik: [ēká], ill. [ēbé]. Az utóbbi pl. minimális párja lesz az *ebé* szónak, amelynek jelentése: kutyáé. Az *erre* [ēre] minimális párja pedig az *ere*, amely az *ér* szó birtokos személyragos alakja.

Hasonló fejlődés mehet végbe az *a* esetében. Ha az *arra* szónak van [āra] nyelvjárási ejtésváltozata (vö. Nyelvművelő kézikönyv I. 241), ez párba rendeződik az *ara* szóval, amelynek jelentése: menyasszony. Innen már csak egy lépés ahhoz a fokhoz, hogy az *a*-hang toldalékos alakja is hosszú labiális változatával ejtődjön, s megteremtődjön a lehetőség egy ejtésváltozat fonematizálására, s ilyenképpen a magyar magánhangzó-rendszer kiteljesedésére az alsó nyelvál-lású [+low] sorban. A várható további lépés az lehet, hogy a nyelv-művelés, és a kézikönyv következő kiadása is kényte-len lesz regisztrálni az új fonémákat.

A közeljövő magyar irodalmi nyelvében egyelőre még csak az *a*-féle és az *e*-féle hangok triójával lehet számolni. Az illabiális rövid *a* fonematizálására, továbbá a középzárt *ē*-nek esetleges elterjedésére ugyanis előreláthatólag még várni kell.

Irodalom

- Keresztes, László: A Practical Hungarian Grammar. Debrecen 1992.
- Laziczius Gyula: Bevezetés a fonológiába. Budapest 1932.
- Lotz, János: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm 1939.
- Márk, Tamás: Tessék magyarul! Helsinki 1978.
- Nyelvművelő kézikönyv I. A-K. (Szerk.: Grétsy László, Kova-lovszky Miklós.) Budapest 1980.
- Papp István: Leíró magyar hangtan. Budapest 1966.
- Papp, István: Unkarin kielen historia. Helsinki 1968.
- Szende Tamás: A mai magyar nyelv fonémái. (In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból). Budapest 1982.
- Szinnyei, József: Unkarin kielioppi. Helsinki 1912.